

Задорожна-Князницька Леніна Вікторівна — завідувач кафедри освітнього менеджменту та педагогіки Маріупольського державного університету, кандидат педагогічних наук, доцент. Коло наукових інтересів: управлінська деонтологія, управління освітою, історія вітчизняної педагогіки, педагогічна антропологія.
e-mail: zador_knyag@mail.ru

УДК 351.851(477)

ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ ІНСПЕКТОРА НАРОДНИХ УЧИЛИЩ В УКРАЇНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПЕРІОДИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті розкрито погляди вітчизняних освітніх діячів другої половини XIX – початку XX ст. на особистість інспектора народних училищ. Розглянуто сутність його діяльності відповідно до нормативних документів досліджуваного періоду. Проаналізовано практику реалізації основних управлінських функцій у межах керівної діяльності інспектора народних училищ. Автором визначено основні вимоги до його особистості: наявність відповідних морально-вольових якостей, практичного педагогічного досвіду, ділових (управлінських та організаторських) умінь.

Ключові слова: інспектор народних училищ; керівник навчального закладу; централізація управління; система освіти.

Постановка проблеми. У забезпеченні ефективного функціонування системи освіти в умовах зміни суспільних пріоритетів та цінностей, які переживає нині Україна, особливий обов'язок покладається на керівників навчальних закладів. Саме вони виступають тією активною, авторитетною силою, що спроможна спрямувати діяльність навчального закладу як провідника соціально-культурних ідей, реалізатора освітніх запитів громади. Тому особливої значущості наразі набуває проблема особистості керівника освіти.

У процесі пошуку шляхів вирішення цієї проблеми не варто відкидати позитивний історичний досвід, надбання якого можуть стати вагомим чинником удосконалення державних механізмів управління освітою в цілому та підвищення ефективності функціонування навчального закладу й покращення управлінської діяльності керівників навчальних закладів зокрема.

Особливий інтерес у зазначеній площині становить друга половина XIX – початок XX ст. – період могутнього соціально-культурного руху, зародження поглядів на особистість керівника освіти. Основними рисами цього часу стали: стрімкий розвиток педагогіки, виникнення та розробка питань школознавства, прийняття державних нормативних актів з питань організації освіти та формулювання вимог до особистості керівника навчального закладу. З іншого боку, критичний аналіз процесу вирішення проблеми управління освітою в умовах жорсткої централізації та імперської освітньої політики упродовж досліджуваного періоду є

підґрунтям для виважених та об'єктивних висновків щодо ролі, значення та змісту діяльності керівників освіти у контексті реалізації державної освітньої політики. Отже, вивчення досвіду вирішення досліджуваної проблеми у межах зазначеного історичного періоду, його переосмислення та раціональне використання в умовах сучасних соціально-культурних викликів є вагомим чинником удосконалення управління школою.

Аналіз літератури з проблеми дослідження. Проблемам історії управління освітою присвячені дослідження науковців різних періодів: дожовтневого (А. Воронов, М. Довнар-Запольський, П. Каптерев, С. Різдяний, Л. Рождественський, О. Тонконогов, В. Фармаковський, М. Чехов та ін.), радянського (М. Гриценко, М. Даденков, С. Єгоров, М. Каленіченко, М. Константинов, П. Лебедєв, Є. Мединський, С. Сірополко, В. Смирнов, В. Струмінський, В. Попов, М. Прокоф'єв, М. Шабаєва), сучасного (В. Вихрущ, Л. Вовк, О. Драч, С. Золотухіна, Н. Коляда, Т. Кравченко, М. Левківський, М. Левченко, І. Луценко, І. Петренко, Л. Петухова, М. Пташний, Л. Прокопенко, О. Федорчук, А. Форостян, В. Халамендик, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, І. Шумілова та ін.).

Сучасна історико-педагогічна наука містить у собі результати наукового аналізу, систематизації та узагальнення проблем становлення та розвитку системи освіти, особливостей функціонування навчальних закладів різних типів, розвитку освітніх процесів, становлення державно-громадського управління освітою, регіональних аспектів розвитку освіти тощо. Разом із тим питання державного управління навчальними закладами, що здійснювалося через їх інспектування, проблеми його змісту та напрямів, так само як проблема особистості керівника освіти (директора, інспектора) залишається поза увагою сучасних дослідників.

Формулювання цілей статті та постановка завдань. Метою статті є розкриття особливостей становлення інституту інспектування на території підросійської частини України у другій половині XIX – на початку XX ст., висвітлення поглядів на особистість керівника освіти, зокрема інспектора народних училищ, розкритих у педагогічній періодиці досліджуваного періоду.

Основна частина. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у зв'язку з реформуванням освіти питання управління нею вийшли на передній план культурно-соціальних інтересів освітніх діячів та просвітителів. Виникнення інтересу до цих питань обумовлювалося наявністю значних суперечностей між реальним станом управління навчальними закладами та вимогами державних нормативних документів з питань управління освітою; між високими вимогами до керівника (директора, інспектора, попечителя) та жорсткими умовами його діяльності, що унеможливлювали виконання цих вимог.

До 60-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти не мало у своїй структурі спеціальних органів управління народними школами, тому функції контролю над ними покладалися на «губернських директорів», тобто директорів гімназій.

У 1869 р. за ініціативою міністра освіти Д. Толстого було створено інспекцію народних училищ. Новий адміністративний орган мав на меті здійснення контролю та нагляду за діяльністю народних шкіл і благадійністю вчителів. Інспектори здійснювали адміністративно-контрольні функції щодо земських шкіл, парафіяльних міських і повітових училищ.

У березні 1871 р. було введено в дію «Інструкцію окружним інспекторам та іншим особам, відрядженим для ревізії гімназій, прогімназій, а також одночасно з ними напрямів діяльності навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти», в якій роз'яснювалися питання організації та здійснення контролю діяльності всіх навчальних закладів, особливо приватних шкіл як «можливих розсадників вільнодумства й крамоли». Інструкція передбачала реалізацію інспектором широкого спектру функцій – від організаційної та фінансово-економічної до методичної та консультативної.

Пізніше один з обов'язків інспектора – здійснення загального поліцейського нагляду над школами – отримав пріоритет над іншими. Цей обов'язок було закладено у прийнятому в 1874 р. «Положенні про початкові народні училища», де було задекларовано «боротьбу зі злочинною і неморальною пропагандою, яка поширила свій вплив на народну школу». Вико-

нуючи роль «поліцейського наглядача», інспектори спрямовували свою діяльність не стільки на педагогічне керівництво школою, скільки на канцелярську навчально-розпорядчу роботу і на турботи про політичну благонадійність педагогічного персоналу [1, с. 82]. Отже, суворая регламентація інспекторської діяльності перетворювала їх в «адміністраторів-канцеляристів».

Система суворой централізації, що надляляла шкільних адміністраторів широкими повноваженнями у галузі використання покарань, присікань та нагляду, не давала ніякого простору в галузі ініціативи й творчості не лише педагогам-практикам, але й самим керівникам навчальних закладів.

Проти надмірного розширення наглядової функції інспектора навчальних закладів та суворой регламентованості його діяльності виступали прогресивні педагоги досліджуваного періоду. Зокрема, М. Корф, розуміючи, наскільки згубним для живої шкільної справи може бути саме ставлення до інспекції навчальних закладів, і виступаючи за об'єктивну оцінку діяльності педагогів-практиків, запропонував замінити термін «нагляд» на «спостереження». Фундатор земської школи вважав, що розвиток учителів забезпечується, у тому числі, турботою про них інспектора, діяльність якого не варто зводити виключно до нагляду та складання численних звітів. «Інспектор народних училищ повинен бути не чорнильницею навчального округу, а його душею», – стверджував педагог [7, с. 14–15].

Аналізу сутності та змісту шкільної інспекції приділяли свою увагу прогресивні вітчизняні педагоги другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К. Ушинський, М. Пирогов, М. Демков, С. Миропольський та інші.

У цей час питання інспекції училищ стало предметом широкого обговорення на сторінках педагогічних видань. Так, аналізуючи стан та порядок проведення інспекцій навчальних закладів («Вісник виховання», 1881 р.), П. Каптерев зазначав: «Інспекторські об'їзди училищ – це свого роду шкільний парад, на якому все демонструється зі зразкового боку, а зворотний – приховується ... Нагляд нальотом, найздом, уривками за самою своєю суттю може бути тільки зовнішнім, поліцейським, а не педагогічним. До цього треба ще додати, що між особами інспекторського нагляду зустрічаються малодушні люди, яким не під силу така серйозна справа, як народна школа» [6, с. 140].

Автор статей, які публікувалися в журналі «Російська школа» (1901 р.) під псевдонімом «А-з-ъ», зазначав, що «зважаючи на ту кількість обов'язків, які виконує інспектор, він видається кораблем, який повинен бути дуже й дуже місткий, механізм його – міцним, кермо має спрямовуватися досвідченою й твердою рукою, якій ніщо, рішуче ніщо не повинно служити перешкодою». Однак, ґрунтуючись на численних прикладах неефективної, а часом і негативної діяльності інспекторів, автор із гіркою констатував: «Великий за ідеєю корабель у дійсності виявляється поштового шкапою» [8, с. 138].

Широкий перелік обов'язків, які чиновник часто був не в змозі виконати, складні умови праці, пов'язані з постійними роз'їздами, невелика заробітна плата були тими чинниками, що обумовлювали небажання педагогів обіймати ці посади. Це призвело до того, що часто на інспекторські посади приймалися особи без відповідної підготовки та здібностей до керівництва народною школою. На сторінках педагогічної періодики знаходимо чимало публікацій, що ілюструють цей факт. Наприклад, у «Журналі Міністерства народної освіти» у 1909 р. було опубліковано статтю «Інститут директорів та інспекторів народних училищ», в якій наводились конкретні факти, що підтверджували невідповідність рівня знань та освіти осіб, які виконували обов'язки директорів та інспекторів, вимогам до цих посад. Автор статті констатував досить поширене явище, коли особи з духовно-академічною освітою переходять до інспектування прямо з викладацьких посад в духовних училищах або семінаріях, де їм доводилося викладати спеціальні предмети (катехізис, церковний статут, літургіку, гомілетіку, церковну історію, давні мови), а тому уявлення не мають про організацію навчання в народній школі [4, с. 140].

Схожі думки висловлено в матеріалах «Вісника виховання». Автор нарисів «З життя школи» Р.Т., відстоюючи ідею професіоналізму інспекторів, їх стійкої педагогічної позиції,

ззначав: «... Коли директор та інспектор перетворені майже виключно в чини адміністрації, коли від них більш за все потрібна чиновницька старанність, коли їх діяльність до дрібниць регламентовано приписами, коли їх позбавлено зайвої можливості виявляти найменшу частку особистої педагогічної ініціативи, то яка ж може бути за цих умов мова про директорів та інспекторів, відданих педагогіці?» [7, с. 87].

На згубному впливі циркулярів, інструкцій і приписів для інспекторів наголошував у циклі своїх статей Е. Звягінцев. Розглядаючи освіту як особливу сферу суспільного життя, він виступав проти застосування в ній тих же підходів, які використовувалися в процесі інспекції установ інших відомств – акцизного, поштового, військового, податного тощо – і були характерними для інструктивних матеріалів щодо управління освітою. «Методи і засоби перевірки, які використовуються в них, не мають для шкільного контролю ніякої цінності, а використання таких підходів вбиває педагогічну справу, деморалізує учительство, оскільки привчає його не діяти, а чекаги вказівки згори й відчувати себе розгубленим, якщо до якогось положення немає відповідного циркуляра або інструкції», – зазначає педагог [5, с. 158].

Поряд з тим Е. Звягінцев виділяв ще декілька причин неефективності, а іноді й шкоди, інспекторських перевірок. Такою є, наприклад, наявність в інспекторів власних шаблонів перевірки, до яких змушені пристосовуватися вчителі. Описуючи цей недолік, автор статті «Наша інспекція народних училищ» (1913 р.) констатує: «Поговоріть з учителями будь-якого повіту, і ви почуєте в цілому колекції інспекторських “коників”. Вони дуже різноманітні, починаючи з виховних рецептів і закінчуючи вимогами щодо питних ковшів та відер певного типу». Автор публікації висловлює думку про те, що подібні дрібниці й деталі, навіть якщо вони обумовлені здоровим глуздом, часто висувуються інспекторами без потреби й затуляють собою сам предмет інспекції – процес навчання та виховання [5, с. 157].

Однак найголовнішою проблемою інспектування шкіл Е. Звягінцев вважав відсутність зв'язку з громадськістю, ігнорування державою потенціалу місцевих громадських організацій у розвитку шкільної справи. Він пропонував розмежувати функції керівництва і нагляду над навчальними закладами, доручивши першу інспекторам, а другу – громадськості. При цьому інспектор, який керує діяльністю училищ, повинен чітко усвідомлювати мету свого керівництва, шляхи досягнення цієї мети, відбирати на вчительські посади педагогів-професіоналів, здатних цих цілей досягти. Проте головними рисами інспектора, як вважав освітній діяч, повинні бути самостійність, власна думка, наполегливість та наснага.

Невідповідність високих вимог до інспектора народних училищ, що висувалися офіційною владою, тим суворим обмеженням й жорстким умовам, в яких вони змушені були працювати, обумовила пошук шляхів забезпечення ефективної управлінської діяльності.

Аналіз актуальних публікацій у педагогічній періодиці кінця XIX – початку XX ст. («Журнал Міністерства народної освіти», «Педагогічний вісник», «Вісник виховання», «Російська школа» тощо), педагогічних праць з питань управління освітою («Наша шкільна справа» М. Корфа, «Три елементи школи» К. Ушинського, «Питання життя» М. Пирогова, «Завдання, план та облаштування нашої народної школи», «Інспекція народних шкіл та її завдання» М. Миропольського, «Училищезнавство» М. Григоревського, «Російська школа» М. Яблочкова та ін.) дав можливість систематизувати погляди освітніх і суспільних діячів на особистість інспектора, умови його успішної управлінської діяльності.

На основі узагальнення та систематизації інформаційного масиву з теми дослідження зазначені вище вимоги нами було виокремлено за трьома напрямками.

1. *Наявність морально-вольових якостей, що складають сильний, рішучий характер.* Їх перелік є надзвичайно широким, але більшість освітніх діячів досліджуваного періоду, які у своїх працях висвітлювали проблеми особистості керівника навчального закладу, звертали увагу саме на ті, що дають можливість йому здобути в колег справжній авторитет, які є наслідком наявності високих моральних якостей, вимогливості до себе, природності, щирості, стійкості, правдивості, сумлінності, гнучкості та рухливості, рішучості, відповідальності.

2. *Наявність значного досвіду роботи на посаді вчителя.* На цю вимогу зверталася увага М. Корфом, М. Пироговим, М. Демковим, які вважали, що успішним керівником освіти (директором, інспектором, попечителем) може стати особа, яка має щонайменше 10-річний досвід практичної діяльності в школі, упродовж здобуття якого вона перевіряє свою професійну здатність, оволодіває необхідними організаційними вміннями й навичками, набуває досвіду вирішення проблем шкільного устрою, здобуває належний авторитет та визнання учнями й колегами.

3. *Наявність ділових (організаторських та управлінських) умінь та навичок.* Їх перелік висвітлювався освітніми діячами досліджуваного періоду по-різному, однак найбільш узагальненими вміннями інспектора освітні діячі називали вміння планувати власну діяльність, самостійність поглядів та суджень, уміння організувати взаємодію з педагогічним колективом, обирати кадри тощо.

Висновки. Таким чином, у контексті вивчення ретроспективи становлення і розвитку вітчизняної теорії та практики управління освітою друга половина XIX – початок XX ст. виступає як період виникнення спроб структурування сутності, змісту та форм інспекторської діяльності керівників освіти. Уже в межах цього періоду переглядаються актуальні для сучасного управління освітою рекомендації. До таких належать: ретельний відбір кандидатур на керівні посади в освітній сфері; наявність в осіб, які займають керівні посади, досвіду викладацької (учительської) діяльності, властивостей і якостей, що відповідають займаній посаді; надання свободи для прояву творчої активності; організація інспекторської діяльності, яка приносить користь навчальному закладу, сприяє його розвитку, підвищенню професійного рівня педагогів та вдосконаленню їх майстерності; широке залучення громадськості до інспектування, що повинно підвищити відповідальність місцевих органів самоврядування за організацію середньої освіти, розроблення перспективного планування шляхів його розвитку.

Список використаних джерел

1. Баршова О. А. Роль института директоров и инспекторов народных училищ в деле просвещения и образования народа / О. А. Баршова // Интеграция образования. – 2012. – № 2. – С. 81–85.
2. Журнал министерства народного просвещения. Новая серия. Ч. 19. – Москва, 1909. – 948 с.
3. Звягинцев Е. Наша инспекция народных училищ / Е. Звягинцев // Вестник воспитания / под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Январь (№ 1). – 1913. – С. 124–141.
4. Звягинцев Е. Наша инспекция народных училищ / Е. Звягинцев // Вестник воспитания / под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Февраль (№ 2), 1913. – С. 138–164.
5. Звягинцев Е. Наша инспекция народных училищ / Е. Звягинцев // Вестник воспитания / под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – Март (№ 3). – 1913. – С. 157–188.
6. Из жизни средней школы // Вестник воспитания / под ред. д-ра Н. М. Михайлова. – Год XXIV, декабрь (№ 9), 1913. – С. 83–87.
7. Корф Н. А. Наше школьное дело / Н. А. Корф. – М. : Издание братьев Савельевых, 1873. – 431 с.
8. Несколько слов об учителях – инспекторах городских училищ // Русская школа / под ред. Я. Г. Гуревича. – Двенадцатый год издания, март 1901 (№ 3). – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1991. – С. 136–138.
9. Роль и значение должности директора в современной школе // Вестник воспитания / под ред. д-ра Н. Ф. Михайлова. – 1912. – № 7. – М. : Типо-литография тов-ва И. Н. Кушнев и К. – С. 23–51.

References

1. Barshova O. A. Rol instituta direktorov i inspektorov narodnyih uchilisch v dele prosvescheniya i obrazovaniya naroda / O. A. Barshova // Integratsiya obrazovaniya. 2012. – № 2. – S. 81–85.
2. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya. Novaya seriya. Ch. 19. – Moskva, 1909. – 948 s.
3. Zvyagintsev E. Nasha inspektsiya narodnyih uchilisch / E. Zvyagintsev // Vestnik vospitaniya / pod red d-ra N. F. Mihaylova. – Yanvar (№ 1), 1913. – S. 124–141.
4. Zvyagintsev E. Nasha inspektsiya narodnyih uchilisch / E. Zvyagintsev // Vestnik vospitaniya / pod red d-ra N. F. Mihaylova. – Fevral (№ 2), 1913. – S. 138–164.

5. Zvyagintsev E. Nasha inspektsiya narodnykh uchilish / E. Zvyagintsev // Vestnik vospitaniya / pod red d-ra N. F. Mihaylova. – Mart (№ 3), 1913. – S. 157–188.
6. Iz zhizni sredney shkolyi // Vestnik vospitaniya / pod red. d-ra N. M. Mihaylova. – God XXIV, dekabr (№ 9), 1913. – S. 83–87.
7. Korf N. A. Nashe shkolnoe delo / N. A. Korf. – M. : Izdanie bratev Savelevyih, 1873. – 431 s.
8. Neskolko slov ob uchitelyah – inspektorah gorodskih uchilish // Russkaya shkola / pod red. Ya. G. Gurevicha. – Dvenadtsatyy god izdaniya, mart 1901 (№ 3). – SPb. : Tipografiya I. N. Skorohodova, 1901. – S. 136–138.
9. Rol i znachenie dolzhnosti direktora v sovremennoy shkole // Vestnik vospitaniya / pod red. d-ra N. F. Mihaylova. – 1912. – № 7. – M. : Tipo-litografiya tov-va I. N. Kushnerev i K. – S. 23–51.

Задорожня-Княгницкая Л.В.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ИНСПЕКТОРА НАРОДНЫХ УЧИЛИЩ В УКРАИНЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПЕРИОДИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.)

В статье раскрыты взгляды отечественных деятелей образования второй половины XIX – начала XX вв. на личность инспектора народных училищ. Рассмотрена сущность его деятельности в соответствии с нормативными документами исследуемого периода. Проанализирована практика реализации основных управленческих функций в рамках руководящей деятельности инспектора народных училищ. Автором определены основные требования к его личности: морально-волевые качества, наличие практического педагогического опыта, деловые (управленческие и организаторские) умения.

Ключевые слова: инспектор народного училища; руководитель учебного заведения; централизация управления; система образования.

Zadorozhna-Knyagnitska L.

A PROFESSIONAL PORTRAIT OF THE INSPECTOR OF NATIONAL SCHOOLS IN UKRAINE (ON MATERIALS OF THE EDUCATIONAL PERIODICALS OF THE SECOND HALF OF XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

In article views of domestic scientists of the identity of the inspector of national schools in the second half of XIX – the beginning of the XX centuries are opened. The state documents regulating activity of inspectors in education («The instruction to the district inspectors and other persons sent for audit of gymnasiums, pro-gymnasiums and also along with them the directions of educational institutions of department of the Ministry of national education», 1871 are analysed; «Provision on initial national schools», 1874).

Standard requirements to the school inspector are defined (to his personality, to the organizational controlling activity, to the content of supervision and supervision over activity of teachers and educational institutions). The reasons of inefficient inspection are opened: a large number of duties of the inspector, frequent trips, a low wage, prevalence in their activity of police function over the pedagogical.

The problems of inspection of educational institutions of the studied period lifted by progressive domestic teachers M. Demkov N. Korf, N. Pirogov, S. Miropolsky, K. Ushinsky, and also authors of publications in periodically pedagogical editions «Russian School», «Bulletin of Education», «Magazine of the Ministry of National Education» are analysed.

The author drew a conclusion that the second half of XIX – the beginning of the XX Art. is the period of emergence of attempts of structuring essence, the contents and forms of inspection activity, formation of requirements to the inspector of national schools.

Keywords: inspector of school; head of educational institution; centralization of management; education system.